

NAVOIY G‘AZALLARIDA BADIY SAN’ATLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

Shirnova Xursheda Sharifovna

**Sharq universiteti “Ijtimoiy-gumanitar
fanlar” kafedrası o‘qituvchisi**

ORCID: 0009-0001-3393-485X

E-mail: shirinovaxursgeda963@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ulug‘ mutafakkir shoir Alisher Navoiy ijodidagi badiiy san’atlarning ayrimlari haqida fikr yuritiladi, she’rlardan ayrim misollar keltiriladi. maqolada Navoiy ijodi, uning boy lirikasi haqida ma’lumot beriladi. Uning g‘azallarida badiiylik va obrazlilikning ustunligi, turli xil o‘xshatishlardan foydalanganligi to‘g‘risida fikr yuritiladi. Shuningdek, g‘azallaridagi tasvirlar va she’riy san’atlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida ta’kidlanadi. Ko‘p asrli mumtoz adabiyotimizning bezavol xazinasini yaratgan atoqli shoir va yozuvchilarimizning san’atkorlik salohiyatlari sehrini kashf etish uchun ular yozgan asarlardagi badiiy san’atlardan atroflicha ma’lumotga ega bo‘lish talab qilinadi. Bu ayniqsa, oliy o‘quv yurtlari va maktablarning til adabiyoti o‘qituvchilari, talabalari, o‘quvchilari uchun nihoyatda zarur deb bilamiz.

Kalit so‘zlar: badiiyat, badiiy san’at, tashbeh, Xamsa, mubolag‘a, tamsil, husni ta’lil, turkiy til, sheriylar, irsoli masal, mubolag‘a, tajnis, tanosub, husni talil.

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые художественные приемы в творчестве великого мыслителя и поэта Алишера Навои и приводятся примеры из его стихов. Статья содержит информацию о творчестве Навои, его богатой лирике. Особое внимание уделяется

превосходству художественного и образного мастерства в его газелях, использованию различных сравнений. Также подчеркиваются образность его газелей и специфические особенности поэтического искусства. Для того чтобы открыть магию художественного потенциала наших выдающихся поэтов и писателей, создавших неисчерпаемое сокровище нашей многовековой классической литературы, необходимо всестороннее знание художественных приемов в их произведениях. Мы считаем это крайне необходимым, особенно для преподавателей, студентов и учащихся языкознания в высших учебных заведениях и школах.

Ключевые слова: искусство, художественное искусство, метафора, хамса, преувеличение, притча, прекрасная интерпретация, турецкий язык, поэтическое искусство, пословица, преувеличение, таджнис, таносуб, прекрасная интерпретация.

Abstract. This article discusses some of the artistic arts in the work of the great thinker poet Alisher Navoi, and gives some examples from poems. The article provides information about Navoi's work, his rich lyrics. The emphasis is on the superiority of artistry and imagery in his ghazals, the use of various similes. It also emphasizes the images in his ghazals and the specific features of poetic arts. In order to discover the magic of the artistic potential of our outstanding poets and writers who created the inexhaustible treasury of our centuries-old classical literature, it is necessary to have a comprehensive knowledge of the artistic arts in the works they wrote. We consider this to be extremely necessary, especially for teachers, students, and pupils of language literature in higher educational institutions and schools.

Keywords: art, artistic art, metaphor, Hamsa, exaggeration, parable, beautiful interpretation, Turkish language, poetic arts, proverb, exaggeration, tajnis, tanosub, beautiful interpretation.

KIRISH

Alisher Navoiy – o‘zbek adabiyotining buyuk namoyandasi, shoir, mutafakkir va davlat arbobi sifatida tanilgan. Uning ijodi nafaqat o‘z davrida, balki keyingi avlodlar uchun ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Navoiy badiiy san’atlar mavzusida o‘z asarlarida chuqur fikrlar, tasvirlar va hissiyotlarni ifodalagan. U o‘zining badiiy asarlarida san’atning turli jihatlarini ko‘rsatib, ularni hayot va insoniyat bilan bog‘lab, chuqur ma’no kiritgan. Alisher Navoiyning ga’zalchilikdagi badiiy mahoratini uning badiiy san’atlar qo‘llashidan ham bilish mumkin. Chunki Navoiy badiiy san’atlarga shunchaki bir oddiy vosita deb qaramaydi. Aksincha, badiiy san’atlar g‘azalning bir qismi bo‘lib, undan mohirona foydalanish g‘azalning musiqiyiligini, o‘quvchiga tushunarli bo‘lishini ta’minlaydi. Alisher Navoiy badiiy san’atlarning hamma turidan, ma’naviy va lafziy san’atlarning har biridan unumli foydalanadi. Alisher Navoiy badiiy san’at qo‘llashda ham me’yorga rioya qilish kerakligini uqtiradi. Haddan ziyod badiiy san’atning qo‘llanishi g‘azalni qo‘pol va tushunarsiz qilib qo‘yadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Sharq poetikasining tarkibiy qismlaridan biri, nutqqa bezak beruvchi san’atlar, ularning o‘ziga xos jihatlarini, fikrni go‘zal va mazmunli ifodalash usullarini o‘rganuvchi soha ilmi badi’ bo‘lib, uning asosini mumtoz she’riyat, ba’zida nasrda keng ishlatilgan va zamonaviy adabiyotda hozir ham qo‘llanilayotgan badiiy san’atlar tashkil qiladi. Shundan kelib chiqib, ilmi badi’ sanoyi’ ilmi deb ham yuritiladi. Ilmi badi’ga doir dastlabki asarlar arab tilida yaratilgan bo‘lib, ularga Ibn Mu’tazning “Kitob ul-badi’”, Nasr binni Hasanning “Mahosin ul-kalom”, Qudama ibn Ja’farning “Naqd ush-she’r” asarlari kiradi. Ilmi badi’ fors- tojik adabiyotshunosligida o‘zining yuksak cho‘qqisiga ko‘tarildi. Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul-balog‘a”, Rashididdin Vatvotning “Xadoyiq us - sehr”, Shams Qays Roziyning “Al-mo‘jam”, Vohid Tabriziyning “Jam’i muxtasar” kabi asarlari shu sohaga bag‘ishlangan mumtoz asarlar sifatida alohida ahamiyatga ega. Turkiy tilda ilmi badi’ masalalari aks etgan asar sifatida Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-

balog'a" asarini keltirish mumkin. Risolaning uchinchi qismi badiiy san'atlar tahliliga bag'ishlangan bo'lib, unda 97 san'at turi haqida so'z boradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Alisher Navoiy ilmi badi'ga doir maxsus asar yaratmagan bo'lsa -da, o'zining "Majolis un-nafois", "Xamsa" va boshqa ko'plab asarlarida ilmi badi'ning ba'zi nazariy jihatlariga to'xtalib o'tadi. Xususan, "Majolis un-nafois"da Atoulloh Husayniy haqida so'z yuritar ekan, uning ushbu ilmga doir risola yozganligini ta'kidlaydi: "Mir Atoulloh... Bovujudi donishmandlik, she'r va muammo va sanoe'da dag'i mahorat paydo qildi va muammog'a ko'p mashg'ul bo'lur erdi. Holo sabaq kasratidin anga avqoti vafo qilmas, ammo sanoe'da kitobe tasnif qilibdur. «Badoye'i Atoiyg'a» mavsumdur". Shuningdek, Navoiy o'z asarlarida ilmi badi'ga doir ba'zi istiloh va atamalar sharhiga ham to'xtalib, munosabat bildirib o'tadi. O'zbek adabiyoti va san'ati tarixida Navoiyning g'azallari o'ziga xos o'rin tutadi. Alisher Navoiy, o'zining betakror asarlari bilan nafaqat o'z zamonida, balki keyingi avlodlarga ham katta ta'sir ko'rsatgan shoirdir. Uning g'azallari, nafaqat badiiy ifoda, balki chuqur ma'no va hissiyotlar bilan boyitilgan bo'lib, san'at va adabiyotda o'ziga xos uslubni yaratgan.

Badiiyat – bu san'atning asosiy maqsadi bo'lib, inson ruhini, his-tuyg'ularini, hayotning go'zalligini ifodalashdir. Navoiy g'azallarida badiiyatning asosiy unsurlari juda yaxshi namoyon bo'ladi. U, o'z asarlarida, nafaqat so'zlarning go'zalligini, balki ularning ma'nolarini ham chuqur o'ylab, badiiy san'atning barcha imkoniyatlaridan foydalanadi. Navoiy g'azallarida ko'plab badiiy san'at turlari – metafora, taqqoslash, aliteratsiya, takrorlash va boshqalar keng qo'llaniladi. Bu san'at turlari orqali shoir o'z fikrlarini yanada ravon va jozibador tarzda ifodalaydi. Misol uchun, "Xamsa" asarida Navoiy o'zining badiiy mahoratini namoyish etib, turli obrazlar va tasvirlar orqali o'quvchini hayratda qoldiradi.

Irsoli masal (ar. – maqol yoki matal yuborish) – baytda maqol, matal va hikmatli so'zlarni keltirishga asoslangan she'riy san'at. Ilmi badi'ga doir deyarli barcha manbalarda ushbu san'at haqida ma'lumotlar keltiriladi. Irsoli masal haqidagi nisbatan to'liqroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning "Badoyi' us -sanoyi"

asarida keltirilgan bo'lib, unda ushbu san'atning ikki usul bilan hosil bo'lishi aytiladi: "Birinci va afzali uldurkim, masalning so'z va tartibin o'zgartirmay bergaylar... Ikkinchi yo'li uldurkim, masalda o'zgarish yuz berur". Bunda muallif irsoli masal san'atining birinchi turida she'r tarkibida keltiriladigan maqol yoki hikmatli so'zning hech o'zgarishsiz berilishini, ikkinchi turida esa matnning mazmuni saqlangan holda she'r talabi bilan maqol yoki hikmatli so'zning shakli bir oz o'zgartirilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shuningdek, Atoulloh Husayniy irsoli masal san'atining lug'aviiy ma'nosiga ham e'tibor qaratib, "irsol" so'zi "yubormoq, jo'natmoq" ma'nosini bildirishini, baytda masalkeltirishdan maqsad esa uni muayyan kishiga jo'natish ekanligini ham aytib o'tadi: "Irsol lug'atta yubormoqdur... Aksar baytta masal keltirish, ani mahbub yo mamduh yoki o'zga kishiga yubormoq uchun bo'lur, aning uchun bu san'atni aning arzi e'tibori bilan irsol ul-masal deb atapturlar". Atoulloh Husayniy o'z fikrini davom ettirib, irsoldan murod irod (keltirish) ham bo'lishi mumkin, shu sababli bu san'at nomini irod ul-masal deb ham atashlari haqida ham ma'lumot beradi. Alisher Navoiy ijodida ham irsoli masal san'ati keng qo'llanilgan. Shoir ijodida bu san'atning istifoda etilishini uch xil holatda ko'rish mumkin: 1) bayt tarkibida qo'llanilayotgan maqol, matal yoki hikmatli so'z "masal", "mas a l d u r", "masalkim", "derlar" jumalari yordamida keltiriladi:

Chun masal bo'ldi soching zulm ichra, yoshurmoq ne sud

Mushk isin yashursa bo'lmas, bu masal mashhur erur.[5]

Buki, derlar: "Bordurur devor keynida quloq",

Ul fazo davrida ko'z yetguncha devor o'lmag'ay.[5]

Mubolag'a (ar. – kattalashtirish, kuchaytirish) – adabiy asarda tasvirlanayotgan badiiy timsol harakati yoki holatini bo'rttirib, kuchaytirib ifodalash san'ati. Bu xil tasvirda badiiy timsol xususiyatlari yanada yaqqol namoyon bo'ladi, o'quvchi ko'z oldida yorqinroq gavdalanadi. Mubolag'a san'ati haqida ilmiy badi'ga doir mumtoz manbalar: Umar Roduyoniyni "Tarjumon ul balog'a", Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq us sehr", Shams Qays Roziyning "Almo'jam", Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul balog'a" asarlarida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, mazkur asarlarda

asosan ig'roq turiga to'xtalib o'tilgan. Xususan, "Funun ul balog'a" muallifi shunday yozadi: "Bu san'at aningdek bo'lurkim, bir narsaning vafida mubolag'ani had va g'oyat o'tkarurlar". Sharafiddin Romiy esa o'zining "Haqoyiq ul xadoyiq" asarida mubolag'ani uning yuqori darajasi bo'lgan ig'roqdan ajratish zarurligini ta'kidlaydi. Mubolag'a va uning darajalari haqida nisbatan to'liqroq ma'lumot Atoullloh Husayniyning "Badoyi' us-s a n o yi" asarida berilgan bo'lib, muallif mubolag'aning tablig', ig'roq, g'uluvv, mardud g'uluvv kabi turlarini keltiradi. M.ning quyidagi 3 darajasi mumtoz adabiyotimizda, xususan Alisher Navoiy ijodida keng qo'llanilgan: 1) tablig' – (ar.) aqlan ishonish mumkin bo'lgan, hayo tda ham yuz berishi mumkin bo'lgan mubolag'a. Bunda bo'rttirib tasvir qilinayotgan hodisa yoki xususiyat aqlga to'g'ri keladi va ba'zan qiyinchilik bilan bo'lsa da, amalga oshishi ham mumkin.

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulru kelmadi,

Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi. [5]

Rikobingda maloik haylidan har sori Yuz ming saf,

Solib har saf shayotin mulkiga yag'mo bila toroj.

Baytda farishtalar "har tomondan yuz ming saf" bo'lib turishi tasvirlanadi. Albatta, bu real hol emas sonning haddan tashqari ko'paytirib berilishi mubolag'a san'atidir.

Tajnis (ar. – jinsdosh, hamjins) – baytda shaklan bir xil yoki bir-biriga yaqin so'zlarni qo'llashga asoslangan she'riy san'at. Asosan nazmda, ba'zan nasrda ham istifoda etiladi. Ilmi badi'ga doir manbalarda tajnisning bir necha turlari farqlanadi.

Xususan, Umar Roduyoniyning "Tarjumon ul-balog'a" asarida tajnisning 4 turi (tajnisi mutlaq, tajnisi murakkab, tajnisi zoid, tajnisi muraddad), Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq ussehr", Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam" (1218- 1233) va Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" (1436-37) asarlarida 7 turi (tajnisi tom, tajnisi noqis, tajnisi zoid, tajnisi mukarrar, tajnisi murakkab, tajnisi mutarraf, tajnisi xat) keltirib o'tilgan.[3] Turkiy adabiyot, xususan Alisher Navoiy ijodida tajnisning asosan quyidagi turlari keng qo'llanilgan:

1. Tajnisi tom yoki mutlaq tajnis – to'liq shakldoshlikka (harflar tarkibi jihatidan) asoslangan:

Sahnida yuz gul chiqorib bir yig'och,
Har gulining atri borib bir yig'och [2]

Ushbu misralarda Navoiyning so'z san'atidan unumli foydalanganligiga guvoh bo'lamiz. Baytda Bog'da shunchalik ko'p va chiroyli gullar ochilganki, ularning har birining ifori juda kuchli, hatto bir yig'och masofagacha yetib boradi degan mazmunni o'qishimiz mumkin.

Tazod (ar. – zid qo'yish, qarshilantirish) – baytda ma'no jihatdan o'zaro zid, qaramaqarshi bo'lgan so'zlarni qo'llashga asoslangan she'riy san'at. Nazm va nasrda keng qo'llaniladi. Ilmi badi'ga doir manbalarda tazod san'ati turli nomlar bilan yuritilgan. Xususan, ushbu san'at Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul -balog'a” , Toj al-Halaviyning “Daqoyiq ush-she'r” , Sharafiddin Romiyning “Haqoyiq ul-hadoyiq” asarlarida mutazod, Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us -sehr” , Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” , Husayn Voiz Koshifiyning “Badoyi' ulafkor” asarlarida al-mutazod, Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam” , Hamididdin Najotiyning “Risolai feruziy” asarlarida mutobiqa, Shams Faxriy Isfahoniyniing “Me'yori jamoliy” asarida esa al-itizod istilohlari bilan keltirilgan. Navoiy lirikasida yangi mohiyat kasb etgan an'anaviy san'atlardan biri tazoddir. Tazod Navoiy she'rlarida ruhiy holat, vaziyat va kechinmalardagi ziddiyatlarni ifodalashda keng qo'llanilgan. Shoir bu usul orqali o'z g'oyaviy maqsadini, tasvirning ichki mohiyatini mukammalroq yoritadi. Masalan:

Tongg'a solma va'dai vaslingni bore bu kecha,
Kim meni o'lturgusi tong intizori bu kecha.
Choklik jon qolur o'tu suv aro,
Chun mayoluda bo'lur ul ikki lab. [5]

Birinchi baytda oshiqning intilishi, xohishi bilan mavjud imkoniyat o'rtasidagi ziddiyat tong va kecha tashbehi orqali aks etgan bo'lsa, keyingi baytdagi tazod lirik qahramonning ziddiyatli kechinma va kayfiyati tasviri asosida yuzaga kelgan. Shoir ma'shuqa labini qip-qizil cho'qqa, lablardagi may yuqini esa o't ustiga quyilayotgan suvga o'xshatgan. O't bilan suv esa bir-biriga zid. Ularni aloqaga kiritish tazod san'atini hosil qilgan. Shunga parallel holda lirik qahramon ham qarama-qarshi

kayfiyatga tushadi, uning tili bilan aytganda, joni «o't bilan suv orasida» qoladi. Oshiqning bu holati tazod vositasida ta'sirchan yaratilgan.

Donish ahli kitfasida kelturur nodonni charx,

Fikri yo'qkim, rost kelmas bu aning mezonida. [5]

Ushbu baytda tazod davrning insoniy ideal va axloqqa zid bo'lgan muhim xususiyatlaridan birini ko'rsatishga xizmat qilgan. Bunda donish va nodon bir-biriga zid qo'yilib, falakning ishi donishmand va nodonlarni yonma-yon yaratish ekanligi, buni inkor etish mumkin emasligi haqidagi hayotiy mantiq badiiy ifodalanadi.

Tanosub (ar. – mos, mutanosib, daxldor) – baytda ma'no jihatdan bir-biriga yaqin vao'zaro mutanosib so'zlarni qo'llashga asoslangan badiiy san'at. Ilmi badi'ga doir mumtoz manbalarda muroat un-nazir (ba'zan tavfiq, iytlof va talfiq) nomi bilan keladi. Tanosub san'ati haqidagi dastlabki ma'lumot Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul-balog'a” asarida keltirilgan: “Agar she'r aytuvchi ma'no jihatidan bir-biriga o'xshash, xususan “ oy-u quyosh, daryo-yu kishtiy” kabi so'zlarni qo'llasa, uni nazir deb ataydilar”. Navoiy ham go'zal baytlaridan tanosib san'atini o'z o'rnida o'quvchi uchun zavq beradigan darajada qo'llagan.

Raqibing ham, iting ham ko'nglumga ko'ngilda dushmandur,

Ki tunlar to saharg'a tortmish afghoni ko'ngranmish.[5]

Bu baytda bir mavzuga oid so'zlar o'zaro uyg'un holda keltirilgan: Raqib it dushman afg'on (nola, faryod) tun, sahar Bularning barchasi qarama-qarshilik, adovat, iztirob ma'nosiga mansub tushunchalar bo'lib, bir-birini to'ldirib, bayt mazmunini kuchaytiradi. Ana shu mazmuniy uyg'unlik, ya'ni tanosib san'atidir.

Husni ta'lil (ar. – chiroyli dalillash) – biror voqeani unga bevosita daxli bo'lmagan boshqa bir hodisa bilan izohlash san'ati. Bunda Shoir o'zi tasvir etayotgan hodisaga biror go'zal sabab ko'rsatadi. Bu asoslash mantiqiy va hayotiy bo'lmasdan, aksincha xayoliy, Shoirona shaklda namoyon bo'ladi. Husni ta'lil san'atining nomi dastlab Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul-balog'a” asarida uchraydi. Alisher Navoiy ham asarlarida husni ta'lil (ar. – chiroyli dalillash) san'atidan unumli foydalangan. Bu esa baytlar jozibasini yanada oshirgan.

Jahon ahliqa gar uyqu harom o'lsa, ajab ermas,

Ki noz uyqusidin ul kofiri bebok uyg'anmish.[5]

Odamlarning uyqusizligiga tashvish, dard, hayot mashaqqatlari sabab bo'lishi mumkin. Shoir bergan badiiy sabab: Go'zal ma'shuqaning "*noz uyqusi*" sababli butun jahon ahli uyqusiz qolgan. Ya'ni, butun dunyoning uyqusizligi bitta go'zalning noziga bog'lab tushuntiriladi, bu mantiqan emas, ammo badiiy jihatdan chiroyli.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, buyuk mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy ijodidagi badiiy san'atlar har tomonlama mukammal, o'zining badiiy nafosati bilan xilma-hil ifoda usullari bilan berilgani-o'zbek tilimizning g'oyatda boyligi va go'zalligini, shuningdek nozik va teranligini yorqin hamda jonli lavhalarda ifodalashini ko'rsatib turibdi. Navoiyning g'azallari badiiyat va badiiy san'atning mukammal namunasidir. U, nafaqat so'zlar bilan, balki hissiyotlar va tasvirlar bilan ham o'quvchini hayratga soladi. Uning asarlaridagi badiiy san'atdan foydalanish mahorati esa adabiyotimizda muhim ahamiyatga ega bo'lgan bir qismidir. Navoiy g'azallari bizga nafaqat go'zallikni, balki hayotning chuqur ma'nolarini tushunishga yordam beradi. Shunday qilib, Alisher Navoiy badiiyat olamida o'ziga xos yodgorlik qoldirgan buyuk shoirdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusupova D. **O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi (Alisher Navoiy davri)**, Akademnashr, – T., 2013.
2. Yusupova D. **Alisher Navoiy "Xamsa"sida mazmun va ritmning badiiy uyg'unligi**, Mumtoz so'z, – T., 2011.
3. HojiAhmedov A. **She'riy san'atlar va mumtoz qofiya**, Sharq, – T., 1998. – B.
4. Qayumov A. **Asarlar**, 3 jild, Mumtoz so'z, – T., 2009. – B.
5. Navoiy Alisher. **Mukammal asarlar to'plami**. 20 jildlik. 1–2 jildlar. Fan, – T., 1987–1988.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusupova D. Uzbek mumtoz adabiyoti tarixi (Alisher Navoiy davri), Akademnashr, -T.,2013.
2. Yusupova D. Alisher Navoiy "Xamsa"sida mazmun va ritmning badiiy uyg'unligi, Mumtoz soz, -T.,2011.
3. Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya, Sharq, -T., 1998.
4. Qayumov A. Asarlar 3jild, Mumtoz so'z, -T., 2009.
5. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik.. Fan, - T., 1987-1988.